

На наступних засіданнях розглядалися такі питання та приймалися відповідні рішення: 13.03 1861 р. – про розподіл робочих днів на літні (24.03 – 24.09) та зимові (24.09 – 24.03.), про друк та забезпечення бланками уставних грамот; 17.04. – про розміри забезпечення при звільненні дворових людей; про оцінку поміщицької та селянської земель; 15.05 – про владу сільських старост відносно селян; 16.05. – про оброки дворових селян; 18.05. – про оплату за підводну повинність більше добової відстані, про посади, на які, зазвичай, призначають селян в поміщицьких володіннях, мали вважатися господарчами; 26.05. – про розподіл на ділянки поміщицьких земель [20, 309-310]; 05.06. – про відкриття мирових з'їздів, забезпечення їх книгами обліку запровадження такими ж книгами мирових посередників, волосних сільських управлінь; 08.07. – про зарахування селян до громадян за місцем їхнього проживання, про відмову селян с. Вільшанки створити на базі цього села окрему волость, про хутори, левади тощо [21, 322]. Крім того, на адресу Київського губернського присутствія надходили різноманітні запити: чи повинен вимагатися відробіток від вільної жінки, яка вступила в шлюб з тимчасовозобов'язаним селянином, який перебуває на панщині; чи мають право дворові люди, які перебувають на оброці, вимагати до себе дружину, яка перебуває на службі в поміщика і т.д. [21, 396].

12.08. 1861 р. Київський губернатор П.І. Гессе інформував І.І. Васильчикова про те, що при сприянні Київського губернського з селянських справ присутствія уже на початку травня 1861 року по всій губернії відбулося відкриття волосних, сільських громад та мирових з'їздів. У середині травня мирові посередники приступили до виконання своїх функціональних обов'язків, які вони успішно виконують, а селяни „якщо не скрізь, то в переважній частині повітів починають звертатися до мирових посередників з повною довірою. Більш складні питання успішно вирішуються губприсутствієм. Розподіл на волості завершився на початку липня [19, 25]. У 1861–1863 рр. складання та введення в дію уставних грамот повністю було покладено на селянські установи: „Зі створенням органів селянського управління та інституту мирових посередників уряд безпосередньо приступив до реалізації Положень” [14, 189].

Отже, Київське губернське з селянських справ присутствіє було створене 10.03.1861 р. з метою запровадження в Київській губернії „Положень” від 19.02. 1861 р. та законного вирішення проблемних питань між поміщиками та селянами, які виникали в ході реалізації реформи. До їхньої компетенції входили такі питання: розгляд скарг селян та поміщиків (останніх була більшість) на дії мирових посередників та повітових з'їздів; розгляд та затвердження поданих мировими посередниками добровільних угод, укладених між поміщиками і селянами про зменшення чи збільшення наділів; керівництво проведенням реформи на території губернії; затвердження проєктів з утворення сільських та волосних установ, мирових дільниць, повітових з'їздів; поділ місцевостей за розміром селянських наділів (відповідно до місцевих положень); затвердження умов, за якими селяни отримували право на рибну ловлю; питання про звільнення дворових людей; затвердження постанов сходов про виселення селян та багато інших справ щодо селянських наділів, розгляд

численних скарг селян на утиски поміщиків, службових осіб волосного і сільського управління, в тому числі й волосних судів; перевірка діяльності установ, які управляли селянами на території Київської губернії.

1. Устьянцева Н.Ф. Институт мировых посредников в крестьянской реформе // Великие реформы в России 1856–1874: Сборник / Под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Экфола, Дж. Бушнелла. – М., 1992.
2. Корнилов А.А. Деятельность мировых посредников / Великая реформа. – М., 1911. – Т. V.
3. Самарин Ю.Ф. Соч. – М., 1911. – Т. IV.
4. Джанишев Г. Эпоха великих реформ. – М., 1907.
5. Страховский И.М. Крестьянский вопрос в законодательстве и законосовещательных комиссиях после 1861 г. // Крестьянский строй. – С.Пб., 1905. – Т. 1.
6. Зайончковский П.А. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. – М., 1958.
7. Дружинин Н.М. Русская деревня на переломе 1861–1880 гг. – М., 1978.
8. Лещенко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. – К., 1959.
9. Бондаревский А.В. Волосне управління і становище селян на Україні після реформи 1861 року. – К., 1961.
10. Российское законодательство X – XX вв.: В 9 т. – М., 1989. – Т. 7: Документы крестьянской реформы.
11. Лотман М. Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века). – С.Пб., 1999.
12. Мельниченко В.М. Аграрна реформа 1861 року на Черкащині // Діловий партнер. – 2005. – № 1.
13. Державний архів Черкаської області. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 715.
14. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. – М., 1960.
15. Лазаревский А.О. О собрании материалов для истории освобождения крестьян от крепостности в пяти губерниях Киевского учебного округа. – К., 1901.
16. Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов. – К., 1961.
17. Центральний державний історичний архів України (Далі – ЦДАУ). – Ф. 442. – Оп.810. – Спр.191.
18. Полное собрание законов Российской империи. – Т. XXXVI. – Отд. 1, № 36660.
19. ЦДАУ. – Ф.442. – Оп.300. – Спр.2. – Ч. 5.
20. Мировой посредник. – 1862. – № 8.
21. Киевские губернские ведомости. – 1861. – №№ 19, 24, 27, 33.

О. В. Заєць

ЕВОЛЮЦІЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМЦІВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ 1861–1914 рр.

Сучасні соціальні проблеми підприємництва пов'язані з тим, що під час розпаду Радянського Союзу почався процес швидкого накопичення капіталу, часто за рахунок громадської власності. Після економічної кризи 90-х років XX ст. населення розкололося на багатих і бідних, серед широкої громадськості оформилося негативне ставлення до підприємців. Схожі за змістом події відбувалися й у 60–70 рр. XIX ст. Проведені у цей час реформи зумовили потужний імпульс для розвитку економіки і господарського життя країни. У новому економічному середовищі йшло формування торгово-промислової верстви, утворювалася українська буржуазія. Щодо сільського господарства в кінці XIX ст., то в Наддніпрянській Україні заможні господарі становили близько чверті сільського

населення. Серед них були і ті, яких сучасники називали „куркулями” або „глитаями”. Негативна оцінка соціально-економічної ролі куркулів потребують прискіпливого вивчення джерел, використання математичних і соціологічних методів обробки статистичних матеріалів для об’єктивної оцінки їх сприяння розвитку економіки, а найголовніше – вироблення нового бачення заможного власника на селі [1, 16]. Також, враховуючи, що наша держава рухається знову шляхом ринкових відносин, цікаво було б знати попередній досвід формування економічної еліти держави.

Тема сільськогосподарських підприємців у вітчизняній історичній літературі є мало висвітленою за винятком роботи Н.Р. Темірової [2, 320] та поодиноких статей, що розглядають конкретні постаті поміщиків чи окрему галузь господарства [3, 50-61; 4, 48-50; 5, 49-55]. Однак не всі питання, пов’язані з еволюцією сільськогосподарських підприємців, достатньо повно вивчено. На основі сукупності зазначених вище робіт та інших ще не використаних раніше джерел автор ставить собі за мету з’ясувати, як поміщики Лівобережної України пристосовувались до ведення господарства за відсутності кріпосного права, за рахунок яких соціальних верств розвивався стан поміщиків в період 1861–1914 рр. Адже відомо, що селянський стан на Лівобережжі був сильним. Тут переважала приватна селянська власність на землю. За іншими даними, залежних селян і приватних власників було порівну. Об’єктом вивчення статті є сільське господарство Лівобережної України, предметом – сільськогосподарська верства регіону, її еволюція.

Зміни у виробництві сільськогосподарської продукції можна простежити за виставками, які періодично проводилися у Чернігівській губернії. У 1860 р. була проведена Чернігівська губернська виставка сільськогосподарських та фабричних виробів. Описуючи результати її роботи, „Черниговские губернские ведомости” подають величезний список представленого на ній дбайливими господарями – поміщиками, козаками та селянами – від пучечків кропу і добірної пшениці до ювелірних виробів, хатнього начиння, нових порід корів, овець, коней, одягу, знярядь [6, 4]. Великої золотої медалі на виставці був удостоєний поміщик В.В. Дунін-Борковський із Городнянського повіту за розведення корів холмогорської породи; срібною медалі – поміщик з Бігача М.І. Кейкуатов за продукцію свого заводу по сухій перегонці деревини: скипидару, дьогтю, селітри, деревного вугілля, тощо; бронзової – поміщиця з Ніжинського повіту І.В. д’Оконор за представлених корів тірольської породи та поміщик І.І. Лизогуб за овець іспанської породи. Відзначено грошовими преміями цукор власного виробництва поміщика Чернігівського повіту І.А. Дурново, столярні вироби селянина цього ж повіту П.П. Ісаєва та поміщика з Городнянського району Ф.П. Свічина за вирощені зразки гавайського тютюну [6, 4]. Як бачимо, лідерами і новаторами були поміщики.

У додатку до звіту Чернігівського губернатора за 1877 р. йдеться про те, що сільське господарство перебуває в непевному становищі. Величезна маса землі, що належить власникам, обробляється самостійно селянами, які беруть в оренду землю на

різних умовах. На гірших ґрунтах на користь власника вони сплачують 1/4 або 1/5 частину врожаю, на кращих – 1/2. Ця система набула широкого поширення, замінивши самостійний обробіток землі господарями [7, 15-18]. Відсутність фабричних заробітків, попит на землю створювали умови, за яких дольова система для власників майже всюди приносила більше користі, бо така праця селян оплачувалася дешевше, ніж поденна. Великі власники все частіше віддавали угіддя в оренду. Значна частина маєтків була обтяжена боргами як тими, що залишилися у спадок від колишніх часів, так і новими [7, 19–21].

У 1883 р. відбулася ще одна сільськогосподарська виставка в Чернігові. За кількістю виставлених зразків вона була досить великою. Усіх експонентів – 650, з них 2/3 селянські. Ініціатором виставки виступило земство, яке надало 1500 крб на організацію, 1200 крб виділило міністерство фінансів, 1000 – міністерство державного майна [8, 66]. Найширше було представлено тютюнництво. Були представлені всі повіти. У павільйоні “хутір Кониського” також був виставлений тютюн, де на невеликій ділянці він увів 5–пільну систему. За останній рік тютюнництво принесло Кониському 3000 крб прибутку. За свої експонати він отримав малу срібну медаль. Велику срібну медаль отримав І.Г. Єсимонтовський (Суразький повіт), ще одну малу срібну медаль здобув поміщик П.В. Барановський, бронзову – поміщик П.В. Псіол, ще одну бронзову – козак Пушкар, за раціональну організацію великої економії – Ф.О. Лизогуб. Золоту медаль отримала Корюківська економія цукрово–рафінадного заводу [8, 73-88].

У жовтні 1897 р. відбулася сільськогосподарська виставка-ярмарок у селі Крапивному Конотопського повіту Чернігівської губернії. Організаторами виступили Конотопський предводитель дворянства Кулябка, Міністерство землеробства і губернське земство. У ній узяли участь 86 експонентів із 248 експонатами, з них 14 поміщиків та 72 селян. За кількістю виставлених зразків перше місце посіло насіння хлібних злаків – 48 %; тютюн, махорка – 17 %; насіння кормових культур і трав – 8 %; все інше – 19 %. Особливу увагу відвідувачів привернули гарний чорний овес, представлений козаком Іваном Шевченком, новозеландське ярове жито, надане козаком Іваном Калиниченком. Овес І. Шевченка відразу в кількості 350 пудів купив місцевий оптовий зерновий торговець Петро Шахін по 60 коп. за пуд, незважаючи на те, що його ринкова ціна становила близько 45 коп. за пуд. Увесь овес він роздав місцевим жителям у безвідсоткову позичку для посіву [9, 6–12]. На виставці в селі Крапивному статистики земства зібрали деяку інформацію. У 1897 р. тут робили закупки тютюну прикажчики відомих тютюнових фірм. Усього було закуплено 11200 пудів. Середня ціна – 1 крб 50 коп. або 34 крб прибутку на кожне селянське господарство в селі Крапивному. Коней на виставці представляли переважно поміщики, а також селяни-колонисти, але першу срібну медаль за коней упряжних отримав козак Чеботько. У відділі шовківництва і бджільництва більшість експонентів були селяни із своїми системами вуликів: дуплянки, Додана, Джерсона, Левицького. За премії слугувала в основному сільськогосподарська техніка [9, 12-32]. Як бачимо, перевага вже за селянами у всіх галузях господарства.

Виставки у Чернігові 1883 р. і в селі Крапивному 1897 р., звичайно, важко порівнювати і за часом, і за місцем проведення, якщо на першій за участь і відвідання потрібно було платити, то друга була безкоштовною. Однак з виставки в селі Крапивному вже можна зробити висновок про те, що в кінці століття, на відміну від 60-х рр. XIX ст., на Чернігівщині виробниками сільськогосподарської продукції стали представники різних прошарків суспільства: селяни, торговці, колоністи, поміщики, при безперечній перевазі селян. Традиційно поміщики-дворяни ще утримували за собою провідні позиції в економічному житті Лівобережної України і велика їхня заслуга в тому, що вони розводили нові сорти, культури, запроваджували нові технології вирощування та ін., але економічне життя змінилось, стара система обробітку землі відійшла в минуле і провідне місце в сільському господарстві зайняли ті поміщики, що бралися за ризиковані, нові галузі, утримували багатопрофільне господарство, будували заводи з переробки власної сировини і т. ін.

Прикладом нетрадиційного підходу до сільського господарства може слугувати досвід В.П. Кочубея, що мав маєтності у Чернігівській та Полтавській губерніях. Загальна площа його земель дорівнювала 19108 дес., що поділялися на чотири маєтки: Варваровсько-Безбородьківський – 1680 дес., Богдани – 1523 дес., Бобровиця – 433 дес., Згуровка – 15472 дес. Орні землі займали не більше 6,5 тис. дес. У 80-х роках XIX ст. було велике поголів'я овець – до 10000 голів породи „рамбуле“, але у 1892 р. їх було продано, бо розведення через низькі ціни на вовну стало збитковим. Та власник знайшов іншу прибуткову справу – ведення лісового господарства. У Чернігівській губернії В.П. Кочубею належало близько 12000 дес. лісу, у своїй більшості старого, у Полтавській – 888 дес., посадженого штучно самим власником та його батьком. Старогутська дача розташовувалася на північному сході Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії в 30 верстах від сплавної р. Десни і в 25 верстах від залізничної станції Середина Буда. Грунт у цій місцевості піщаний, супіщаний, іноді суглинисто-піщаний. Загальна площа дачі – 7016 дес., з них під лісом – 4826. Домінуюча порода – сосна, продажна ціна якої невелика, тому що в основному це останній клас. Дрова збувалися на цукрові заводи та місцевим жителям, які робили з неї смоли. Прибуток із десятини лісу становив близько 8 крб 60 коп. По Десні ліс сплавливали до Одеси або по Прип'яті до Мемеля. Саджанці висаджували в поперечні борозни на відстані 5 вершків один від одного. Потім для захисту від посух і заростання ґрунту травами шойно засаджену територію вкривали тирсою, штучного зрошення не було. Таке заліснення піщаної землі, малопродатної до обробітку, було започатковане ще батьком В.П. Кочубея – П.А. Кочубеєм на початку 50-х рр. XIX ст. Перші кроки були важкими, тому що саджанці завозилися здалеку і коштували дорого, але так було засаджено у 1860–1876 рр. 136 дес. Через велику собівартість такого методу згодом було застосовано інший – тростянецький. Висадка здійснювалася наступним чином: робітник із дівчиною протягували шнур з вузлами, зав'язаними через кожні 1,5 аршина. Потім декілька чоловік йшло вздовж шнура і біля кожного вузла заступом розпушували землю, в яку потім і висаджували

саджанці. Інший шнур йшов паралельно першому на відстані 3 аршина, але вузли були зсунуті відносно першого на половину проміжку. Усього В.П. Кочубеєм було засаджено 434,5 дес. Він також подав ідею обсаджувати поля своїх степових маєтків смугами лісу, так званими вітрозахисними лісосмугами, з метою зменшення посушливої дії вітру і накопичення снігу на полях [10, 85–89]. Його приклад заслуговує на увагу і нині, адже користь від лісу доведена, до того ж на піщаних ґрунтах прибуток від лісу більш постійний, на відміну від оранки.

Ще більшим за обсягом було лісове господарство Л.Є. Кеніга в Богодухівському повіті Харківської губернії. Він лише в 1881 р. придбав маєток. Штучна посадка лісу розпочалася у 1886 р. За 11 років було засаджено 1102 дес., у тому числі 407 дес. піщаних ґрунтів [10, 89–93]. Спочатку надавалися ділянки селянам під вирубку, тобто повне очищення площі. Посадка проводилася під кілок або під заступ. Іноді за рік до висадки саджанців площу засівали житом для укріплення пісків. Прибуток від продажу лісу Л.Є. Кенігом становив близько 56270 крб на рік [10, 93].

Ще один приклад прибуткової спеціалізації – господарство графа К.П. Клейнміхеля з м. Почепи Чернігівської губернії. У нього під хмелем було 60 дес. і 30 дес. під цикорієм. Це було найбільше господарство імперії з тих, що займалися вирощуванням названих культур. Його було описано в „Землеробській газеті“ [10, 95].

До другої половини XIX ст. розведення коней на Лівобережній Україні як селянське, так і поміщицьке занепало через часті конфіскації для державних потреб. У результаті припинення активних воєнних дій і економічного пожвавлення у другій половині XIX ст. поступово виник попит на коней. У 80-х роках XIX ст. почали з'являтися кінні заводи В.Н. Калиновського (Остерський повіт Чернігівської губернії), В.В. Оболонського (с. Петрівка Городнянського повіту Чернігівської губернії), П.Г. Харитоненка (Харківська губернія), Є.М. Трифоновської (Лубенський повіт Полтавської губернії), Л.І. Руссо-де-Жівона (Ніжинський повіт Чернігівської губернії) [11, 167]. Отже, часто поміщики вкладали гроші в престижні, але малоприбуткові галузі господарства, однією з яких є розведення коней.

Одним із найбільших земельних власників, пов'язаних із царською сім'єю, була родина Мекленбург-Стрелицьких (123780 дес.). Їх Карловський маєток (57000 дес.) на Полтавщині був одним із найбільших капіталістичних господарств Росії на поч. XX ст. Уся площа оранки тут цілковито оброблялася капіталістичним способом [12, 60–65]. Їм належали винокурний, крохмально-паточний, цегельний заводи, лісопилка, олійниця, млин і механічні майстерні. Лише у Карловському маєтку їхня нерухомість оцінювалася у 4 млн крб. Не меншими були маєтки князів Баратинських (14270 дес.), графа О.І. Мусіна-Пушкіна (13618 дес. у Полтавській і 24054 дес. у Чернігівській губерніях), П.П. Дурново (15270 дес.), Терешенків (13990 дес. у Чернігівській та 1608 дес. у Харківській губерніях), Харитоненків (66430 дес.) з великою кількістю переробних підприємств. Держава надавала таку допомогу поміщикам, як надання соло-вексельного кредиту під заставу великих, особливо промислового типу підприємств. Він призначався для розвитку сільського господарства в маєтках. Цією

формою підтримки користувалися переважно найбільші за розмірами наділів поміщики. Перше місце серед таких кредиторів займав П.І. Харитоненко – 6 млн крб, граф Клейнміхель – 223 тис. крб. Не можна не звернути увагу на те, що вже в кінці XIX ст. – на початку XX ст. серед найбільших земельних власників з'явилися такі, в господарствах яких концентрувалася велика кількість знарядь і машин. В Угроїдському маєтку П.І. Харитоненка було 370 плугів, 183 екстірпатора, 401 залізна борона, 118 сіялок, 31 розпашник, 313 катків і шлейферів, 56 сортувальних, 53 культиватора, 53 зернозбиральні машини, 8 молотарок, а всього близько 2 тис. машин і знарядь. В його ж Пархомівському маєтку було близько тисячі знарядь. В маєтку Рибушка В.С. Кочубєя в 1890–х роках працювало 2 парові плуги, 48 збиральних машин, 330 знарядь обробітку ґрунту. Немало було мертвого реманенту в маєтках Терещенків, загальна вартість якого становила 1,8 млн крб. [11, 118]. На основі цього можна зробити висновок про ефективне ведення господарства в пореформений період в великих економіях, однак це стосувалося переважно підприємців, які володіли добре технічно оснащеними заводами і фабриками. Старі ж дворянські роди, що мали менші маєтки в більшості ще довго використовували відробіткову систему навіть при наявності переробних підприємств.

У цілому ж сільськогосподарська галузь за ринкових умов і за погано організованого збуту продукції була малоприбуткова. Однак не варто вважати, що поміщики не прагнули щось змінити. Землевласники майже відразу після реформи 1861 року стали об'єднуватися в сільськогосподарські товариства з метою організації оптового збуту, заведення нових культур, раціоналізації господарства. Першим 4 січня 1865 р. було утворене Полтавське товариство сільських господарів. У 1894 р. було відкрито його повітові відділи: Зеньківський, Золотоніський, Кременчуцький. У 1877 р. було утворено Кобеляцьке сільськогосподарське товариство, у 1886 – Лохвицьке, у 1892 – Хорольське, у 1893 – Прилуцьке, у 1895 – Роменське, у 1898 – Костянтиноградське, у 1902 – Золотоніське, Подольське селянське волосне сільськогосподарське товариство Гадяцького повіту, Решетилівське селянське сільськогосподарське товариство Полтавського повіту [12, 65-71].

13 лютого 1898 р. було видано Височайше затверджений „Нормальний статут сільгосптовариств”. Крім того, з 1902 р. почав діяти Полтавський відділ Російського товариства сільськогосподарського птахівництва. Крім нього Полтавській губернії існувало „Товариство сільських господарів” Полтавської губернії у м. Кременчуці, „Товариство Роменських бджоларів”. Вони ставили собі за мету підвищити прибутковість окремих галузей сільського господарства. Та далеко не все, що робили ці товариства, приносило користь. Наприкінці 1901 р. Полтавське товариство сільських господарів організувало поїздку кількох своїх членів до Англії. На думку більшості тих, хто їздив, українська худоба поки що до експорту була не придатна ні в живому, ні в різаному вигляді, оскільки погано відгодована. Делегація сподівалася лише спробувати організувати збут до Англії свинини та м'яса птиці [12, 73]. Другою спробою налагодження торгівельних стосунків із

зовнішнім світом в інтересах розвитку місцевого тваринництва була експедиція Полтавського товариства в Бухару з метою купівлі каракулевих овець для розведення вдома. Керівником експедиції був уповноважений товариства В.С. Рибаків, але в дорозі він помер від хвороби, також загинула велика частина овець, решта була розподілена між господарями, які за них внесли передплату. Полтавське товариство мало своє дослідне поле і агрономічну лабораторію.

На засіданні винокурних заводчиків Полтавської губернії 7 грудня 1901 р. було вирішено порушити клопотання про збільшення призначеної міністерством ціни на спирт, оскільки 65 коп. за відро 40¹⁹% спирту майже не перевищувало собівартості виробництва за тогочасної дорожньої сировини (жита, картоплі та палива). 18 січня 1902 р. правління Полтавського товариства сільських господарів отримало повідомлення Міністерства фінансів, що клопотання задоволено і ціна на відправлений до держави спирт 40¹⁹% тепер становить 70 коп. за відро [12, 77].

У 1902 р. Полтавське товариство сільських господарів, спираючись на постанову з'їзду кінних заводчиків Полтавської губернії, порушило клопотання перед Міністерством землеробства про відміну тимчасової заборони на вивіз коней за межі Полтавської губернії. Правда, Міністерство визнало таку відміну недоцільною [12, 83].

Зеньківський відділ Полтавського товариства (Голова І.Н. Присецький) мав власний склад сільгоспзнарядь і насіння, наданий повітовим земством, та власний розсадник плодкових і декоративних дерев. Кременчуцький відділ Полтавського товариства сільських господарів був по суті сільськогосподарським відділом повітової земської управи. На чолі відділу стояв Д.Н. Милорадович, програмою якого було „не ганятися за зовнішніми ринками збуту, а краще вивчати попит власного регіону”.

Прилуцьке товариство очолював А.Р. Милорадович. Серед його заходів варто відзначити організацію у вересні 1902 р. сільськогосподарського з'їзду господарів, що вирощували тютюн. Головою Роменського товариства був Г.Я. Шахов-Корчинський. Воно відкрило кілька злучних конюшень і сім злучних пунктів для великої рогатої худоби. Члени товариства домоглися того, щоб Департамент землеробства вислав їм безкоштовно насіння кормових рослин для розвитку травосіяння в повіті. Товариство мало також склад сільськогосподарських знарядь, машин і насіння.

Головою Костянтиноградського сільськогосподарського товариства був С.І. Гриневич. Воно було найбільш чисельним – 158 членів дійсних і 4 почесних (на 1902 р.). Товариство видавало журнал із цікавими матеріалами і розсилало його своїм членам. Серед комерційної діяльності товариства варто відзначити його експерименти з постачання жита Віленському та Одеському інтендантствам. У 1902 р. воно виступило посередником у поставці 200000 пудів жита на станціях по 56 коп. за пуд. Перша поставка 15000 пудів призначалась Одеському округу, друга – 105750 пудів – Віленському інтендантству. До постачання залучалися навіть селяни за умови авансування цілими вагонами [13, 2].

У Хорольському товаристві в основному обмінювалися знаннями. Його головою був Н.Н.

Сахно-Устимович. На чолі Золотоніського стояв С.В. Лукашевич. Усіх членів було 31. Подолковське волосне сільгосптовариство вирізнялось тим, що мало серед своїх членів 4 селян, головою його був В.С. Куніцин [12, 83].

Поява цих товариств була викликана потребами часу. Сільське господарство на Лівобережжі України почало набувати ринкового характеру. Поміщики втрачали монопольне право в товарному виробництві. За даними сільськогосподарського перепису 1916 р., земельні угіддя Полтавщини склали 4366,6 тис. десятин, що розподілялись наступним чином: дворянам належало 18,15 % земель, козакам – 41,83 %, селянам – 26,64 %, іншим станам – 5,83 %. Решта 8 % належала духовенству, купцям, міщанам, різночинцям, іноземцям [14, 68].

Не потрібно забувати, що розвиток ринкових відносин у сільському господарстві зумовив і соціальне розшарування селян. Заможні селяни (колишні козаки) відігравали дедалі активнішу роль у сільськогосподарському виробництві, включалися в товарне сільське господарство. Так, впродовж 1861–1918 рр. полтавські дворяни продали 1029039 дес. землі, духовенство – 8743 дес., водночас селяни купили у різних фізичних і юридичних осіб 1408320 дес., купці – 68650 дес., міщани – 54871 дес. [15, 39]. Взагалі у лівобережних губерніях було проведено найбільше одноосібних закупок землі за час 1861–1905 рр. Звичайно власники-селяни з маєтками у 1000 десятин були винятком. У 1905 р. таких у Полтавській губернії налічувалося 5 з 382, у Харківській – 17 з 192. А от у групі власників землі від 100 до 1000 десятин кількість селян зросла. У Полтавській таких селян було 434, а дворян – 1450. У Харківській губернії – 465 і 767 відповідно [16, 235].

У другій половині XIX ст. окреслилася спеціалізація окремих регіонів України по виробництву продуктів сільського господарства. Чернігівська і Полтавська губернії відзначалися виробництвом тютюну нижчого гатунку (40 % виробництва махорки в імперії) [17, 235]. Тютюн сіяли поміщики і селяни, причому у 80–х роках XIX ст. у Чернігівській губернії поміщикам належало 27 % посівних площ під тютюном, а селянам – 68 %. У Ніжинському повіті на селянські господарства припадало 77,6 % посівів тютюну [17, 236]. На базарах і ярмарках продавався здебільшого панський тютюн і збірний (різного достигання з селянських полів). В кінці XIX ст. прибутковою справою стало вирощування конопель, оскільки на них значно підвищилися ціни. Товарне виробництво конопель все більше зростало у той час у північних повітах Чернігівської губернії та Харківщині. Цей вид промислового виробництва давав у середньому на одне селянське господарство від 92 до 100 крб кожного року [18, 336]. Крім того, конопля була сировиною для виробництва олії. У Чернігівській губернії олійниці були в Ніжині, Чернігові, Новгород-Сіверському. Однак виробництво конопляної олії було в руках численних селянських олійниць північно-східних повітів [19, 33]. Хоч у кінці XIX ст. в губернії нараховувалося 40 заводів із виробництва олії, конкуренція з селянськими олійницями не завжди була успішною. Господарство Лівобережної України було засноване, в основному, на приватній власності, а не власності держави чи поміщика як в Росії чи

Правобережній Україні. На цій території і до реформи 1861 року спостерігаємо малу частку кріпацького населення і велику частку вільних селян, а після неї – збільшення чисельності більш заможного селянства за рахунок розорення дрібних поміщиків і селян. Завдяки Столипінській аграрній реформі селяни (колишні кріпаки) отримали землю у власність і продавши її, масово переселялись на вільні землі за межами України, оскільки розміри надільної землі були дуже малі навіть для того, щоб прогодувати родину. Докупити собі землі такі селяни не мали змоги, зате на їхню землю швидко знайшовся покупець в особі селян, які вже мали зв'язок з ринком.

На основі викладеного вище матеріалу можна зробити висновок, що впродовж другої половини XIX – початку XX ст. на території Лівобережної України відбувалася поступова заміна натурального сільського господарства товарним. Це стало можливим завдяки будівництву залізниць та розвитку переробної промисловості. В той час розвивалися і виявилися міцними великі та середні селянські господарства. Подібні господарства, в яких власник іще сам, своєю працею брав участь у виробництві, але користувався хоч і потроху, найманою працею, найкраще уміли використовувати сприятливі умови сільського господарства і енергійно розросталися, якщо власник обмежував свої потреби, а прибутки використовував на придбання землі, реманенту, насіння. Велике дворянське землеволодіння виникло давно і хоча вести в ньому господарство після реформи 1861 року було важко, однак, великі маєтки збереглися завдяки тому, що під заклад землі їхні власники змогли одержати кредити на будівництво підприємств із переробки власної сировини.

Враховуючи попередній досвід, розвиток сільського господарства в Україні в теперішній час можливий за умов вільного продажу землі, поширення кредитування під заставу землі і розвитку сільгоспмашинобудування. Цікавим питанням для подальшого дослідження є історія заводів із виробництва сільгосптехніки, їхнього менеджменту в 1861 – 1914 рр.

1. Ресніт О.П. Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. // Український історичний журнал – 2000. – №2.
2. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1864–1917 рр. Соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003.
3. Лимар А. М.Т. Симонов (Номис): погляди поміщика на проблеми пореформеного сільського господарства в Полтавській губернії // Сіверянський літопис. – 2005. – № 6.
4. Барило Н. Л.І. Руссо-де-Живон та його роль у реформуванні сільського господарства Ніжинського повіту // Сіверянський літопис. – 2005. – № 5.
5. Литвинова Т. Господарські проекти М.П. Миклашевського // Сіверянський літопис. – 2005. – № 2-3.
6. Скільки нас було в Чернігові? // Деснянська правда. – 1993. – 20 січня.
7. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 127. – Оп. 23. – Спр. 2015.
8. Сельскохозяйственная выставка в Чернигове // Земский сборник Черниговской губернии. – 1883. – № 7-12.
9. Краткий обзор с/х выставки-ярмарки, устроенной в с. Крапивном Конопотского уезда // Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. – № 1.
10. Киевская сельскохозяйственная и промышленная выставка. – К.: Издание редакции "Киевлянин". 1898.
11. Минарик Л.П. Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников XIX – нач. XX

- в. – М., 1971.
12. Отчет Лохвицкого общества сельских хозяев с 20 ноября 1901 г. по 1 февраля 1903 г. – Лохвица, 1903.
 13. Хуторянин. – 1902. – № 50.
 14. Якименко М.А. Економічне становище українського козацтва напередодні краху російської імперії // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2001. – Вип. III.
 15. Статистический справочник по Полтавской губернии за 1918–1919 гг. – Полтава, 1919.
 16. Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973.
 17. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. – К., 1970.
 18. Петлин Н.С. Опыт описания Черниговской области в статистическом и экономическом отношениях в связи с деятельностью в них Госбанка и частных кредитовых учреждений. – С.Пб., 1892. – Ч. II.
 19. Кривченко Г.А. Производство масляничных семян и маслобойная промышленность на Украине. – К., 1919.

Я.В. Бойко

МИГРАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ РИНКУ ПРАЦІ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (1861–1917 рр.)

Перехід країн до ринкових відносин завжди тісно пов'язаний з формуванням ринку праці, який покликаний забезпечувати розвиток продуктивних сил суспільства. На теренах колишньої Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. найбільш показовим був процес формування значного за обсягом ринку праці у Південній Україні, що складала майже третину території підросійської України. Активний процес формування ринку праці після реформи 1861 р. відбувався завдяки гострому попиту на робочі руки у великих приватновласницьких господарствах півдня України, орієнтованих на виробництво товарного зерна для забезпечення зростаючих потреб внутрішнього і зовнішнього ринків, а також у зв'язку з розвитком промисловості на території краю [1, 144–148].

Проблема формування ринку праці на цій території, що відіграв у свій час виключно важливу роль у соціально-економічному розвитку краю, майже не привертала уваги радянських та пострадянських дослідників, за винятком окремих робіт, автори яких вивчали її лише побіжно [2; 3; 4; 5; 6;]. Не розглядалась ця проблема у такому аспекті і в дореволюційний період. Певне висвітлення отримала тільки одна із її складових – сезонна міграція, яка, як правило, не пов'язувалась дослідниками з іншими сторонами міграційного процесу, що формували ринок праці на території краю [7; 8; 9; 10; 11; 12; 13]. У зв'язку з недостатнім вивченням указаної проблеми та її значущістю у розвитку ринкової економіки, автор статті ставить за мету висвітлити основні джерела формування ринку робочої сили на півдні України, визначити їх розмах та вплив на соціально-економічний розвиток краю. Об'єкт вивчення – ринок праці на півдні України у 1861 – 1917 рр., предмет – міграційні джерела його формування.

Слід зазначити, що з кожним роком указана наукова проблема набуває у сучасному українському суспільстві, все більшої актуальності у зв'язку з пошуком сьогodнішньої елітою зважених політичних і економічних рішень для забезпечення ефективного устрою і розвитку сільського господарства та промисловості сучасної України.

У умовах малонаселеності Південної України у другій половині XIX – на початку XX ст. формування ринку робочої сили на території краю відбувалось в основному за рахунок переселенців та сезонних мігрантів, що приходили з губерній Центрального чорноземного району, Білорусі, Лівобережжя та Правобережжя України [14, 381; 1, 130]. Переселення та відхід на заробітки відбувались в умовах довготривалої урядової заборони на вільну міграцію, яка була знята тільки на початку XX ст. [15, 10].

Переселенський потік, що прямував на південь України, складався із самовільних переселенців, які відіграли вирішальну роль у заселенні краю та легальних мігрантів, що переселялись з дозволу властей. Сезонні мігранти, у свою чергу, поділялись на тих, хто ходив на заробітки по паспортах, а таких була більшість, та на таких, що йшли у відхід без будь-яких документів.

У результаті опрацювання значної кількості архівних та опублікованих джерел, автор прийшов до висновку, що Південна Україна протягом 60–90-х років XIX ст. прийняла майже 950 тис. переселенців, з яких у Катеринославській губернії поселилося 320 тис. чол., у Таврійській – 238 тис. і в Херсонській – 391 тис. чол. [16, 130]. Приблизно третина з них поселилася в містах та на приміських землях, решта – у сільській місцевості. Загальна кількість легальних переселенців, що проживали в середині 1890-х років у повітах краю, сягала 200 тис. чол. Більша частина мігрантів, що оселилась у сільській місцевості протягом чотирьох пореформених десятиліть, складалась із самовільних переселенців, чисельність яких перевищувала 420 тис. чол. [17, 130; 18, 130–131].

У 1897–1917 рр. на південь України переселилося 1,2 млн переселенців. Зокрема, у Катеринославській губернії оселилося 826 тис. чол., у Таврійській – 236 тис. і в Херсонській – 165 тис. чол. [19, 1–4]. Цей період характеризувався зменшенням чисельності мігрантів, що селились у сільській місцевості, і, навпаки, зростанням кількості тих, що оселялись у містах та на прилеглий до них території. Ці зміни були пов'язані з бурхливим розвитком промисловості, різноманітних промислів, торгівлі, будівництвом залізниць та зростаючим попитом на робочі руки. Найбільшою мірою ці процеси позначились на розвитку Катеринославської губернії.

За період з 1861 по 1917 рік Південна Україна прийняла більше 2 млн переселенців. Більша частина мігрантів заселяла територію краю самовільно, без дозволу властей.

У умовах малонаселеності Південної України та урядового стримування селянських переселень, потреби великих товарних господарств краю у робочих руках задовольнялись, крім переселенського потоку, ще за рахунок сезонних мігрантів, що приходили на заробітки із губерній основних районів виходу та дозволяли оперативно вирішувати нагальні господарські проблеми, пов'язані з вчасним оброботком землі та збором врожаю.

За даними міністерства сільського господарства Росії, надлишок робочих рук, із розрахунку потреби в них для оброботки посівних і придатних земель, складав у 80-х роках XIX ст. у Центральному чорноземному районі 1,2 млн чол., на Лівобережжі України – 850 тис., на Правобережжі – 1,3 млн чол. Усього ж у трьох